

Boeken waren zijn enige bezit. De ex-librissen van Menno ter Braak*

ANTON VAN DER LEM

EEN SCHRIJVERSBIBLIOTHEEK

Enkele jaren geleden verwierf de Universiteitsbibliotheek Leiden het boekenbezit van de criticus en schrijver Menno ter Braak (1902-1940). Een schrijversbibliotheek accepteren is voor onze grote bibliotheken, musea of archieven geen vanzelfsprekende taak. Na het overlijden van een al dan niet groot auteur worstelen de nabestaanden doorgaans met de vraag: wat te doen met zijn of haar boeken? Regelmatig veronderstelt men dan dat de collectie wel begeerd zal worden door de Koninklijke Bibliotheek, een Universiteitsbibliotheek of een andere erfgoedinstelling. Teleurstelling als dat niet het geval blijkt!¹ Menige schitterende nalatenschap, met name bibliotheken van hoogleraren, raken in één klap verspreid door de aanbidding aan een antiquariaat of veilinghuis omdat de benaderde instelling moet bedanken voor het aanvaarden van een collectie. De Universiteitsbibliotheek rechtvaardigt haar standpunt volkomen terecht met de bevinding dat de hoogleraar in kwestie de boeken die hij zelf kocht, ook door de bibliotheek liet aanschaffen. Menige schitterende verzameling is zo versplinterd geraakt, zoals de collectie van de hispanist J.A. van Praag (1895-1965). In de herinnering dat het geheel meer was dan de som der delen – en de boeken stonden er ook zo mooi! – spreken nabestaanden en leerlingen er nog jaren schande van dat de bibliotheek van hun geliefde vader of leermeester geen onthaal heeft gevonden bij de instelling waar hij doceerde.

* Met hartelijk dank aan Krijn ter Braak en Léon Hanssen.

¹ Vgl. Paul van Capelleveen, *De complete verzameling: notities over het einde van boekencollecties*. Amsterdam 2016, p. 102-105, 117, 143-147 en 158-159.

Een instelling moet dan ook wel heel goede argumenten hebben om een schrijversbibliotheek aan te nemen. De roem van een auteur kan zo groot zijn, dat men meent aan zijn erfgoedtaak te verzaken indien men weigert. Zo ontfermde de Universiteitsbibliotheek Utrecht zich over de boekerij van de beroemde schrijver Simon Vestdijk (1898-1971). Maar ook roem is vergankelijk. En wie komt er dan nog voor de boeken? Het voordeel van een schrijversbibliotheek boven een hooglerarenbibliotheek is wel dat de schrijver niet de mogelijkheid had om wat hem interesseerde ook door de Universiteitsbibliotheek te laten aanschaffen. Zijn boekerij kan dan door zijn persoonlijke smaak en specifieke voorkeuren allerlei verrassingen bevatten die niet in een Universiteitsbibliotheek aanwezig zijn. Er kunnen ook boeken tussen zitten die hij van andere literaire auteurs heeft ontvangen en die zijn voorzien van persoonlijke opdrachten, soms zelfs met foto. De grootste toegevoegde waarde heeft een schrijversbibliotheek als de auteur in de tekst, in de marges of achterin het boek zijn bevindingen heeft genoteerd en het boek van allerlei interessante aantekeningen heeft voorzien. Dan fungeert de bibliotheek bovendien als een extra bron voor de kennis van leven en werk van de auteur.

Al deze bijzondere kenmerken van een schrijversbibliotheek zijn terug te vinden in het boekenbezit van Menno ter Braak. Toen de Universiteitsbibliotheek Leiden dan ook de mogelijkheid had om deze collectie aan te kopen, heeft zij geen moment geaarzeld. De Faculteit der Letteren en de Universiteitsbibliotheek betaalden elk een deel van het aankoopbedrag, dat door een onafhankelijk taxateur was vastgesteld. Een succesvolle crowdfundingactie leverde binnen zes maanden het nog ontbrekende bedrag op. De collectie is thans volledig gecatalogiseerd, waarbij alle boeken als signatuur de letters MTERB kregen. Met dit als zoekleutel kan de geïnteresseerde bezoeker elk boek aanvragen en vervolgens inzien in de leeszaal Bijzondere Collecties. Ongeveer driehonderd kwetsbare boeken en brochures zijn door de medewerkers van ons restauratieatelier voorzien van mapjes, conserveringsomslagen of bewaar dozen en 53 boeken hebben een conserveringsbehandeling ondergaan om ze zo

ook voor de toekomst te bewaren. Een dwarsdoorsnede uit de collectie, de persoonlijke keuze van twintig contribuanten aan de actie, vindt u op de website van de Universiteitsbibliotheek Leiden.²

In dit kort bestek kan en hoeft ik geen beknopte levensbeschrijving van Ter Braak te geven of een beschouwing over zijn betekenis als scherpzinnig criticus van literatuur en maatschappij. Daarvoor kunt u terecht op de voortreffelijke website mennoterbraak.nl, waarin al enkele boeken uit Ter Braaks boekerij integraal zijn gedigitaliseerd, en in de majestueuze biografie door Léon Hanssen. Hierin vindt u tal van boeken die door Ter Braak zijn besproken en vervolgens... al dan niet door hem zijn bewaard.³ Op 15 mei 1940, vijf dagen na de Duitse inval in Nederland, pleegde Ter Braak zelfmoord omdat hij niet onder de nationaalsocialistische dictatuur wenste te leven. De bibliotheek van Ter Braak zoals die toen in zijn woning stond, is door zijn weduwe Ant ter Braak-Faber (1905-1997) geïventariseerd overeenkomstig de plaats die de boeken in de boekenkasten innamen (afb. 1). Zij heeft de boekerij nooit van de hand willen doen, maar als aandenken aan haar man willen koesteren. Haar liefde voor de boeken ging echter zo ver, dat als zij bezoekers ontving die haar liefde deelden, zij uit de goedheid van haar hart menigmaal boeken cadeau heeft gedaan aan de betreffende geïnteresseerden. Toen haar neef Krijn ter Braak (*1941) ging studeren en het ene na het andere boek uit de collectie leende, was Ant zo verstandig de hele collectie aan hem te doneren, en daarmee ook de verantwoordelijkheid voor de collectie over te dragen. Krijn kwam na het overlijden van zijn tante op zijn beurt tot een akkoord met de Universiteitsbibliotheek Leiden, waardoor het voortbestaan van de collectie nu niet alleen verzekerd is, maar de boeken ook beschikbaar zijn voor iedereen die er belangstelling voor heeft.

Er kunnen als gevolg van de vrijgevigheid van Ant nog overal in het land boeken uit Ter Braaks bibliotheek rondzwerven. Dat kunnen boeken zijn zonder ex-libris, met alleen zijn naam erin, of zelfs zonder dat: boeken die hij negatief (lees: vernietigend) heeft besproken en die hij dus ook niet wenste te houden.

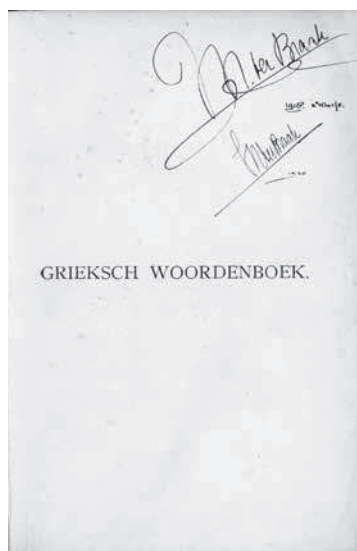
² socrates.leidenuniv.nl/R/?func=dbin-jump-full&object_id=4617879.

³ Léon Hanssen, *Menno ter Braak 1902-1940*. Amsterdam 2000-2001. Deel I: *Want alle verlies is winst*; deel II: *Sterven als een polemist*.

Veel belangrijker zijn de boeken die hij wél belangrijk vond, die mogelijk ook op de bovengenoemde lijst staan, maar die door Ant zijn weggegeven. Wie weet komen er door dit artikel juist boeken boven water, die alsnog toegevoegd kunnen worden aan de acht kasten in de Universiteitsbibliotheek Leiden die nu samen de boekerij van Menno ter Braak herbergen.

HET EX-LIBRIS DOOR WIM TER BRAAK

Wie heeft niet als kind zijn handtekening geëffend? Op een kladblaadje, een net stukje papier of zelfs al in een boek? De scholier Menno ter Braak had lager onderwijs gekregen in zijn geboorteplaats Eibergen en uitgebreid lager onderwijs in Winterswijk. Daarna bezocht hij het gymnasium van Tiel omdat hij daar bij een oom en tante uitbesteed kon worden. Boeken uit Menno's kindertijd bevat de collectie niet, maar wel een flink aantal schoolboeken uit zijn Tielse jaren.⁴ Op de titelpagina van zijn Grieks woordenboek (afb. 2) heeft hij tweemaal in zijn jongenshand zijn naam geschreven. Na het gymnasium ging Menno Nederlands studeren in Amsterdam, een jaar later gevolgd door zijn jongere broer Wim ter Braak (1903-1971), die een studie medicijnen begon. De broers deelden samen een etage (met schuifdeuren?) aan de Den Texstraat bij de Weteringsschans. Vermoedelijk hier heeft Wim een ex-libris voor Menno gemaakt, een eenvoudige linoleumsnede (afb. 3).⁵ Menno was scherp met de tong en op de pen, maar kon mogelijk niet zoiets als een guts hanteren. Het stukje linoleum was gelijmd op een klein houten blokje en zo kon Menno (of alweer Wim?) afdrukken maken al naar gelang hij weer nieuwe ex-librissen nodig had. Helaas is het blokje ooit

2 A. H. G. P. van den Es, *Grieksch woordenboek*. 6de druk. Groningen 1908 (Leiden, UB, MTERB 2 E 1).

1952) had op een ouderavond van de lagere school erop aangedrongen dat wanneer de meisjes nuttige handwerken kregen, ook de jongens onderricht werden in hun eigen knutselarbeid, toen nog met een Zweeds woord *sljöd* genoemd. Hanssen, *Menno ter Braak*, I, p. 90-91.

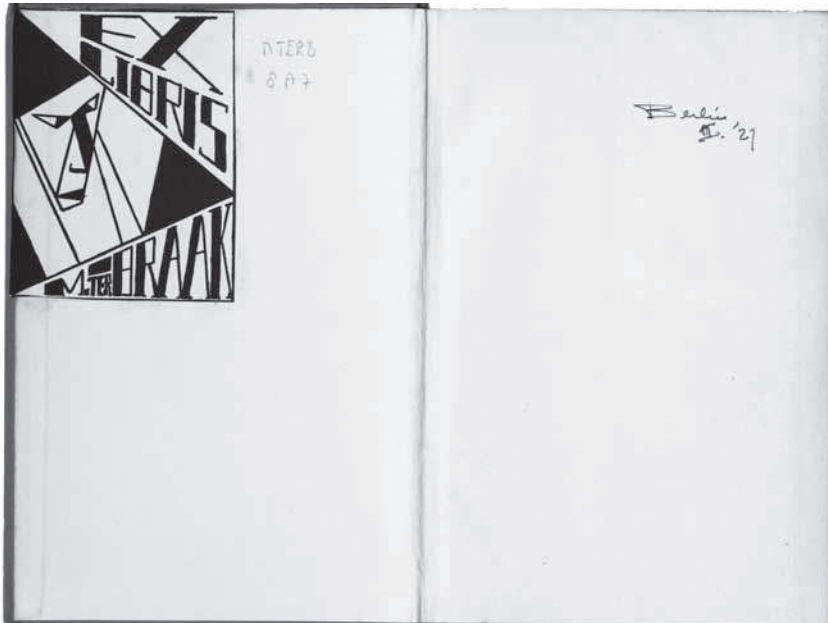
⁴ Menno's schoolboeken Grieks en Latijn waren door Ant ter Braak-Faber aan A. L. Snijders meegegeven, die deze op zijn beurt heeft geschonken aan de Ter Braak-collectie van de UB Leiden. Een voorbeeld om na te volgen!
⁵ Moeder Geertruida ter Braak-Huizinga (1878-

3 Ex-libris van Menno ter Braak, linoleumsnede door zijn broer J.W.G. (Wim) ter Braak, ca. 1920 (71 × 90 mm). Uit: Jul. Rud. Kaim, *Die Philosophie Spinozas*. München 1921 (Leiden, UB, MTERB 1 D 8).

zoekgeraakt, maar Krijn ter Braak heeft het nog in handen gehad. Voor zover viel na te gaan, heeft Wim ter Braak geen ex-libris voor zichzelf gemaakt. Kennelijk hielden de jonge heren hun boeken goed uit elkaar. Het enkele medische werk dat uit de bibliotheek van Wim in die van Menno terecht is gekomen, heeft alleen met pen de inscriptie: J.W.G. ter Braak.⁶

Rechtsonder het ex-libris staat Wims monogram, de overlappend aan elkaar geschreven letters J.W.G.t.B, waarbij de B al dan niet opzettelijk spiegelverkeerd staat. Het lettertype met smalle en brede gedeelten is kenmerkend voor letters uit de jaren twintig van de twintigste eeuw. Hij zal wel een liniaal hebben ge-

4 Het ex-libris door Wim ter Braak, maar dan afgesneden. In: Ben Jonson, *'Volpone'. Eine lieblose Komödie in drei Akten*. Frei bearb. von Stefan Zweig. Potsdam 1926 (Leiden, UB, MTERB 8 A 7).

bruikt bij het trekken van de lijnen. Het gezicht lijkt meer een masker dan een portret en past als zodanig wel bij de in zijn publieke optreden doorgaans verlegen Menno ter Braak.⁷ Bij de mond is Wim een klein stukje vergeten weg te snijden, maar dat heeft het gebruik van het ex-libris niet in de weg gestaan: vele tientallen boeken, misschien wel enkele honderden, zijn van het ex-libris voorzien. Merkwaardig is wel dat in veel gevallen het ex-libris is afgedrukt of afgeknipt zonder het monogram (afb. 4). We hoeven niet te denken dat de broers gebrouilleerd zijn geraakt, integendeel. Als fotograaf maakte Wim eens een waarbij de linkerhelft van het gezicht die van Menno is, en de rechterhelft die van Wim (afb. 5). Menno zou zijn *Démasqué der schoonheid* (1932) aan Wim opdragen en uiteindelijk was het Wim die de smartelijke taak op zich nam om Menno op 15 mei 1940 de door deze verlangde dodelijke injecties toe te dienen.⁸

5 Trucagefoto gemaakt door Wim ter Braak, met links de gezichtshelft van Menno, rechts die van hem zelf (Collectie Krijn ter Braak).

HET EX-LIBRIS DOOR HELMUT SALDEN

Na de machtsovername door Adolf Hitler in 1933 hebben niet alleen schrijvers, maar ook typografen en boekontwerpers Duitsland verlaten en een toevlucht in Nederland gezocht.⁹ Menno ter Braak heeft zowel schrijvers als typografen en ontwerpers geholpen waar hij kon, door tijdelijk onderdak te bieden, financiële ondersteuning te geven of hen aan opdrachten te helpen bij uitgeverijen. De later vermaarde Helmut Salden (1910-1996) wist in 1934 nazi-Duitsland te ontvluchten en kwam in 1938 na allerlei omzwervingen in Nederland. Hij maakte dat jaar gedurende acht maanden lange uren in dienst van Piet Zwart in Wassenaar en logeerde dan op zaterdagavond bij Menno en Ant ter Braak in Den Haag. Van november 1938 tot januari 1939 stond hij zelfs op hun adres – Kraaijenlaan 36 – ingeschreven. Ter Braak beval hem aan bij uitgeverijen als H.W. Leopold en Stols en sindsdien voorzag Salden in zijn onderhoud als ontwerper van

⁶ Werner Spalteholz, Wilhelm His, *Handatlas der Anatomie des Menschen*. Leipzig 1921.

Band II, met inscriptie: J.W.G. ter Braak (Leiden, UB, MTERB 1 A 15).

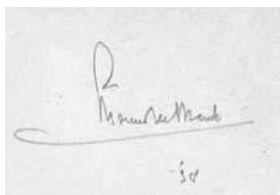
⁷ Hanssen, *Menno ter Braak*, II, p. 149-152; vgl. ook de titel van de bundel Menno ter Braak, *Het tweede gezicht*. Amsterdam 1935.

⁸ Hanssen, *Menno ter Braak*, I, p. 229; vgl. ook: I, p. 108 e.v.

⁹ Els Andringa, *Deutsche Exilliteratur im niederländisch-deutschen Beziehungsgeflecht: eine Geschichte der Kommunikation und Rezeption 1933-2013*. Berlijn 2014.

6 Ex-libris van Menno ter Braak, ontworpen door Helmut Salden, ca. 1939 (31×37 mm).
Uit: Willem Elsschot, *Een ontgoocheling*. Amsterdam z.j. (Leiden, UB, MTERB 5 C 36).

7 Handtekening van Menno ter Braak uit de jaren dertig. Uit: Jean Paul Sartre, *La nausée*. Parijs 1938 (Leiden, UB, MTERB 4 F 24).

¹⁰ Katja Vranken e.a., *Helmut Salden: letterontwerper en boekverzorger*. Rotterdam 2003, p. 14-18; Hanssen, *Menno ter Braak*, II, p. 565 (ook over het bezoek van Salden aan Ant ter Braak op 15 mei 1940, nadat zij hem telefonisch de zelfmoord van Ter Braak had gemeld). Het ex-libris voor Ter Braak staat niet in de oeuvre-catalogus in dit

letters en boekomslagen. Op zijn vroegst in hetzelfde jaar zal Ter Braak hem uitgenodigd hebben om een nieuw ex-libris voor hem te maken (afb. 6).¹⁰

Het is een in zijn eenvoud en vormgeving mooi ex-libris geworden: het witte papier is gestanst in de vorm van de letter B, de B van Boek en/of Braak. Daarop overdwars, als de rugtitel van een boek, in schreefloze, helder rode letters: MENNO TER BRAAK. Ook dit ex-libris is terug te vinden in vele tientallen boeken uit Menno's bibliotheek. Het kan natuurlijk zijn dat de 'oude' ex-librissen eens opgeraakt zijn of dat het linoblokje geen nieuwe afdrucken meer toeliet. Dat zou verklaren dat er vele boeken zijn die geen ex-libris hebben, maar alleen in Ter Braaks spitse schrift zijn naam: Menno ter Braak (afb. 7).

De namen van Helmut Salden en Menno ter Braak samen zijn nog aan enkele boeken verbonden. Uit 1939 dateert Ter Braaks verhandeling over de 'nieuwe elite' in een aflevering van de *Vrije Bladen*, waarvoor Salden het ontwerp maakte (afb. 8). In hetzelfde jaar vertaalde en bewerkte Menno ter Braak het boek van Hermann Rauschnig (1887-1982), *Die Revolution des Nihilismus. Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich* (Zürich 1938). Helmut Salden tekende voor het boekomslag (afb. 9).

Dat gold ook voor het volgende boek van Rauschnig, *Gespräche mit Hitler*, waarvan nog in 1940 een vertaling met een woord vooraf door Menno ter Braak verscheen (afb. 10). Een lovend artikel van Menno ter Braak over het werk van Salden had in 1941 in nr. 8 van het tijdschrift *Halcyon* zullen verschijnen, maar werd door de bezetter verboden.¹¹ En als om de blijvende band met Ter Braak te bevestigen, was Helmut Salden ook de ontwerper van het uiterlijk en het binnenwerk van Ter Braaks *Verzameld werk*.¹²

werk vermeld; wel twee andere ex-librissen (nrs. 972 en 974).

¹¹ Het verscheen alsnog

in Katja Vranken, *Helmut Salden*, p. 24-29.

¹² Menno ter Braak, *Verzameld werk* [onder redac-

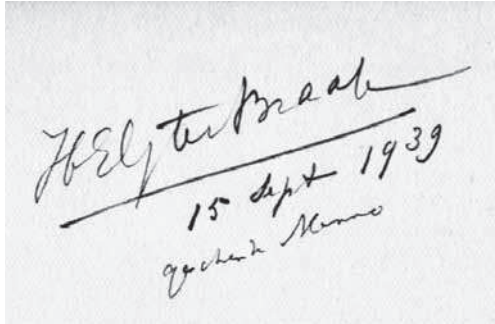
tie van M. van Crevel, H.A. Gomperts en G.H.'s Gravesande]. 7 dln. Amsterdam 1947-1951.

DE EX-LIBRISSEN VAN
MENNO TER BRAAK

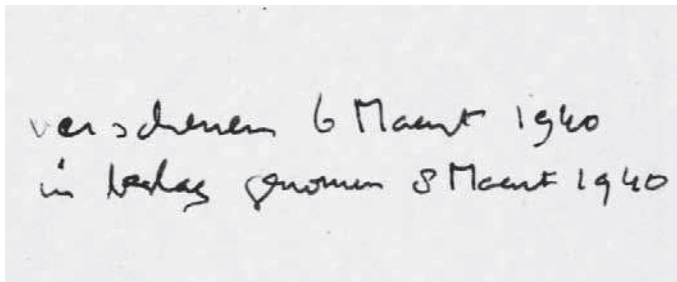
8 Helmut Salden, omslag van: Menno ter Braak, *De nieuwe elite*. Den Haag 1939. Met opdracht van Menno ter Braak aan Jo Planten-Koch: 'voor Jo/ bij wijze van/ nadere explicatie/ hartelijk/ Menno' (Leiden, UB, 20679 D 67).

Met dit artikel hoop ik de lezer en boekenverzamelaar nog eens extra alert te maken op boeken uit het bezit van Menno ter Braak. De Universiteitsbibliotheek Leiden houdt zich aanbevelen om de verworven kerncollectie-Ter Braak uit te breiden met ons tot nu toe onbekende boeken die ook van hem zijn geweest. Regelmatig organiseert de Universiteitsbibliotheek Leiden, sa-

H. E. G. ter Braak
15 sept 1939
geschenk Menno

9 Inscriptie van de vader van Ter Braak: 'H. E. G. ter Braak, 15 Sept. 1939. Geschenk Menno'. Uit: *Hermann Rauschnig, De nihilistische revolutie. Schijn en werkelijkheid in het Derde Rijk*. Ingeleid en bewerkt door Menno ter Braak. Den Haag 1939 (Leiden, UB, MTERB 3 E 20). Strikt genomen behoort dit dus niet tot Menno's eigen bibliotheek, maar dit en enkele andere boeken waarbij sprake is van een persoonlijke band met Menno ter Braak heb ik niet buiten de collectie willen bewaren.

verschenen 6 Maart 1940
in beslag genomen 8 Maart 1940

10 Inscriptie van Menno ter Braak: 'verschenen 6 Maart 1940, in beslag genomen 8 Maart 1940'. Uit: *Hermann Rauschnig, Hitler's eigen woorden. Politieke gesprekken met Hitler over zijn werkelijke bedoelingen*. Vertaald en ingeleid door Menno ter Braak en Max Nord. Den Haag 1940 (Leiden, UB, MTERB 3 E 16).

men met de collega's van de Ter Braak-website, thema-middagen rond zijn bibliotheek. Tijdens de laatste bijeenkomst, op 10 november 2016, spraken Koen Rymenants over Elsschot, A.L. Sniijders over zijn bovengenoemde schenking, Léon Hanssen over Stefan Zweig en Geertjan de Vugt over Walter Benjamin. De volgende bijeenkomst is gepland in de laatste week van november 2017. Tenslotte hoop ik dat ook studenten en docenten de collectie zullen ontdekken en gebruiken. Zo is bijvoorbeeld nog nooit onderzocht welke boeken door Menno ter Braak in *Het Vaderland* zijn gerecenseerd, met welk resultaat en of deze boeken zich al dan niet in de collectie bevinden. U bent van harte welkom!